

O'ZBEK VA TURK ERTAKLARIDA MUSHTARAK HAMDA FARQLI MOTIVLAR

Anarboyev Javlonbek Nurkeldi o'g'li,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi
Electron pochta: ajavlon@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek xalq ertaklarining motivik tizimi, ularning kelib chiqishi, shakllanish jarayoni va boshqa xalqlar folklori bilan o'zaro aloqadorlik masalalari tahlil qilingan. O'zbek ertakchilik an'anasi qadimiy ildizlarga ega bo'lib, u xalqning ijtimoiy hayoti, urf-odatlarini, dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiradi. Tadqiqotda G'. Jalolov tomonidan ajratilgan motiv turlari — xabar, harakat va holat motivlari asosida o'zbek ertaklarining semantik tuzilishi tahlil etilgan. Shuningdek, xalqaro folklor namunalari bilan aloqador motivlar — aqlli qiz, shoh va zolim obrazlari, ajdarho, peri qizlari, sehrgar ayollar, hayvonlar bilan insonlarning o'zaro aloqasi kabi obrazlarning o'zbek folklorida milliy ruhda qayta talqin etilishi yoritilgan. Ertaklarda ot motivining o'zini alohida ta'kidlanadi, chunki u o'zbek xalqining tarixiy hayoti, urf-odatlarini va ko'chmanchi madaniyatining ramziy timsolidir. Shuningdek, o'zbek ertaklari va Anadolu turk ertaklaridagi o'xshashliklar, shamanistik va islomiy motivlarning sintezi, sehrlil obrazlarning ijtimoiy-ma'naviy mazmuni tahlil qilinadi. Maqola motivlarning xalq ongidagi tarbiyaviy, axloqiy va estetik ahamiyatini ham ochib beradi. Natijada, o'zbek ertaklari xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy merosi va milliy o'zlik ifodasining muhim omili sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek ertaklari, xalq og'zaki ijodi, motiv, shamanizm, sehrlil ertak, xalqaro motiv, aqlli qiz, ajdarho, peri qizlari, ot timsoli, Anadolu folklori, milliy qadriyatlar, mifologik motiv, xalq e'tiqodi, sehrgar obrazlari.

O'zbekistonda ertakchilik an'anasi juda qadimiydir. Ertak aytuvchi "Ertakchilar" (Turkcha — Ertakchi) qishloq-qishloq, shaharcha-shaharcha, shahar-shahar yurar va ertaklar aytar edilar. Odatda to'yular, muhim yig'ilishlar, bozorlar, choyxonalar kabi joylarda aytilgan ertaklar, motivlar jihatidan boyligi bilan tinglovchini o'ziga jalb qilardi. Ertaklarda ishlatilgan motivlarning turlari va shakllari, tinglovchining madaniy darajasi va yashash tarzidan ham kelib chiqardi¹.

O'zbek ertaklari orasida "O'zbekchaga" o'tgan ko'plab jahon ertaklariga duch kelish mumkin. Boshqa millatlardan o'tgan ertaklarni O'zbek masalcilar aytishda, ertaklarni o'tkazilgan mamlakatning ertak qahramonlarini o'zlarining milliy ertak qahramonlari va tiplari bilan almashtirib, milliy geografiyaga mos ravishda atrofni sozlab, milliy urf-odatlar qo'shib ketadi. Shuning uchun, O'zbek ertaklarida xalqaro motivlar keng tarqalgan.

Ot, boshqa Turk respublikalarining milliy folklorida bo'lgani kabi, O'zbek folklorining eng muhim qismlaridan biridir. O'tmishda ko'chmanchi hayot kechirgan

¹ Жаҳонгиров Ф. Болалар эртаклари. Тошкент: Ўзбекистон, 1989. – 16-б.

O'zbeklar uchun otlar juda katta ahamiyatga ega edi. Otlarning janglarda, ovga chiqishda, uy ishlarida ishlatilishi, ularni oilaning bir a'zosi qilib qo'ygandi. Otlar bilan insonlar o'rtasidagi aloqalar shunchalik kuchli edi-ki, otning egasi vafot etsa, ot yemay, ichmay qolardi, ba'zan egasidan keyin o'zi ham vafot etardi. Inson va ot o'rtasidagi bu bog'lanishning folklarga aks etmasligi mumkin emasdi. Ot motivining uchragan har qanday doston yoki afsonani topish mumkin. Ot motivi ertaklarda, ayniqsa sehrli va hayotiy ertaklarda keng tarqalgan.

G'. Jalolov motivlarni turlariga qarab uchga ajratadi. Birinchi tur — xabar motivi bo'lib (ertak qahramonining sevgilisidan turli manbalardan xabar olish), ikkinchi tur motivi — harakat motividir (qahramonning maqsadiga erishishdagi kurashi) va uchinchi tur motivi — holat motividir (bir kishi bilan suhbat orqali izlagan kishi yoki buyumlarni topish, sehrli narsalarga ega bo'lish)².

Ertakni aytgan kishilar, eshitganlari yoki bilganlari mavzularni masalda o'zgartirib, motiv sifatida ishlatishlari mumkin edi. O'zbek ertaklarida motivlar Anadolu Turk ertaklarida ishlatilgan motivlarga o'xshash bo'lsa ham, faqat O'zbek ertaklariga xos bo'lganlari ham mavjud. O'zbek xalq ertaklarida tez-tez uchraydigan asosiy motivlar quyidagilardir:

Shahzoda — zolim, hiyla-nayrangchi, ochko'z, xalqiga zulm qiluvchi yoki ba'zi ertaklarda mehribon, xalqini sevgan shahzoda motivi

Aqlli qiz — odatda kambag'al oilaning qizi, shahzodaning qiyin savollariga javob berib, natijada shahzodaga turmushga chiqadigan aqlli qiz

Ajdarho, uchuvchi ajdarho — mamlakatdagi odamlarga qiyinchiliklar tug'diradigan, suv yoki boshqa ozuqa manbalarini to'sib, buning evaziga qurbonlik talab qiladigan zolim bir mavjudot. Odatda qurbon sifatida mamlakatning eng go'zal qizlarini yoki yosh yigitlarini talab qiladi. Uning zulmidan qutulish uchun xalq bir qutqaruvchini kutadi.

Gapiradigan hayvonlar — uzoq safarga chiqqan odamlar bilan birga bo'lgan, ularni xavflardan va yomonliklardan himoya qiladigan it, ot, mushuk kabi motivlar.

Insonlarning turli hayvonlarga aylanishi yoki jazolash maqsadida aylantirilishi — bir maqsadga erishish uchun sehr bilan hayvonga yoki qushga aylanish; bir kishiga yomonlik qilinganida yoki itoatsizlik tufayli hayvon va qushlarga aylantirilishi.

Qaynotaning onasi — qaynona o'zining qizini zulm qilishga harakat qiladi, uni zoqlarga yuborishga harakat qiladi

² Жалолов Ф. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. Тошкент: Фан, 1976. 146-б.

Qaynonaning qizi — onasi bilan birga, qaynoq qizini yomonlikdan, zulmdan himoya qilishga harakat qiladi.

Peri qizlari — shahzodalarga oshiq bo'lishadi, insonlarga yordam berishadi.

Giantlar — insonlarga oshiq bo'lib, ularni o'g'irlashlari mumkin, insonlar ularni o'zlariga qul qilib olishi mumkin, insonlar bilan aka-uka yoki do'st bo'lishlari mumkin.

Anqa qushi — insonlarga maqsadlariga erishishlariga yordam beradigan afsonaviy qush.

Hayvonlarning insonlarga yordam berishi — hayvonlarni oyog'i ostida qolishdan yoki ochlikdan o'lishdan saqlab qolgan insonlarga hayvonlarning minnatdorchiligini bildirishi. Odatda, Padişah tomonidan bir vazifani bajarish uchun yo'lda ketayotgan insonlar, yo'lda uchratgan hayvonlarni ochlikdan yoki ezilishdan saqlab qolishadi, hayvonlar esa ularning yo'ldoshi bo'lib qoladi yoki o'zlarida bir darda qirqilib qolib, boshlariga qiyin vaziyat kelganda ularni o'rtalariga kelishini aytishadi.

Aka-ukalar kichik aka-ukalarini hasad qilishlari — muvaffaqiyatli bo'lgan kichik aka-uka boshqa aka-ukalarini hasad qiladi va unga har qanday tuzoqlarni tuzadi.

Insonlarning giantlar va perilar bilan nikohlanishi — ayol yoki erkak gigantlar o'g'irlab ketgan yosh qizlar va yigitlar ularni gigantlar bilan majburiy nikohga kiritadilar. Shahzodalar yoki prenseslar tushlarida perilarni ko'radilar yoki perilar tomonidan o'g'irlanib, ularning nikohiga kiritiladi.

Sehrgar ayol — inson go'shti bilan oziqlanadi, sehr qiladi, inson hidini o'nlab kilometr masofadan sezish xususiyatiga ega.

Gaplashuvchi qushlar — ular odatda kapalak, leylek, bulbul va papuq bo'lishi mumkin.

Kanarli otlar — kanatli otlar kiyik bo'lishda juda chiroysiz, sust va kasal bir ko'rinishga ega bo'lishadi. Ularni har kim sezolmaydi, faqatgina ba'zi odamlar ularni sezib, ularga maxsus e'tibor berib, o'stirishadi. Kanatli otlar insonlarga maqsadlariga erishishda yordam berishi, bir mamlakatdan boshqa mamlakatga ko'z ochib, ular bilan so'zlashish va xavfli vaziyatlarda himoya qilishadi.

Sehrlı so'roq — bir qator sehrlı so'zlar bilan ochiladigan qopqoq; ochilganda, ichida turli xil taomlar va ichimliklar mavjud bo'ladi.

Boshqa yo'lni tanlashning muhimligi — bu yo'lning uchta ajratilgan boshlanishida katta tosh bo'ladi va bu toshda har bir yo'l uchun alohida yozuv

yoziyadi: 1) agar bor bo'lsa keladi, 2) agar bor bo'lsa kelishi mumkin yoki kelmasi mumkin, 3) agar bor bo'lsa kelmaydi deb.

Yuqoridagi ertaklar motiflaridan faqat bir nechtasini keltirdik. Aslida, O'zbek ertaklarining motivlari juda boydir va ularning soni minglab bo'lishi mumkin.

Anadolu Turk ertaklarida xalqaro motivlar bilan birga, milliy kimlikni ifodalovchi motiflarni ham ko'rish mumkin. Bu ertak boshqa millatlarning ertaklari uchun ham haqiqatan ham amal qiladi. Motivlar ertaklarda foydalanish va tarqatish miqdori tabiiy ravishda farq qilmoqda.

Anadolu ertaklarida, insonlar Islomni qabul qilgandan oldin, ular e'tiqod qilgan Shamanizm, Budizm, Zardushtlik, Maniheizm, Mazdeizm kabi e'tiqodlar bilan bog'liq ko'plab motivlar mavjud. Shuningdek, ertaklarda tog', tosh, daraxt, suv madaniyati kabi madaniyatlar bilan bir qatorda, boshqa e'tiqodlarga oid motiflarga ham duch kelish mumkin, bu ertaklarning manbalarining xilma-xilligi haqida muhim ma'lumotlar beradi. Bundan tashqari, evliya vaqtidagi hikoyalar haqida ko'p uchraydigan motiflar — sehr va sehr, kasalliklarni davolash, kelajakdan va qadimgi o'zgarishlardan ma'lumot berish, tabiat kuchlariga hukmronlik, ruhni tanadagi tana almashtirish, ko'r bo'lib qolish, jinslarni o'zgartirish, ajdarho bilan kurashish, havoda uchish, ko'rlarni ko'rishga qo'yish, o'lik hayvonlarni gapirish kabi motivlar mavjud³.

Dunyo ertaklarida keng tarqalgan quyuq- qiz motiviga Anadolu ertaklarida ham uchraydi. Ba'zan bu motif ertaklarda qush-kiz, turna-kiz kabi tarzda ham ishlatiladi. Bu haqda shuni aytish kerakki, qush va turna an'anaviy turlarda yaxshi tomonlardir⁴.

Bilishimizcha, ertaklarning mifologiya bilan yaqin aloqasi mavjud. Mifologik va totemik motiflar asosan sehrli ertaklarda kuzatiladi. Bu ertaklarning eski davrlarga taaluqli ekanini ko'rsatadi⁵.

Turklar Islomga o'tgandan so'ng, ertaklarga yangi motivlarni qo'shilishini kuzatmoqdamiz. Bular — makonni aylantirish, hayvon yoki qush shaklida bo'lish, Hızır bilan uchrashish kabi motivlardir.

Anadolu Turk ertaklarida tez-tez uchraydigan sehrar va sehrli motiflar, odatda, sehrarlarning qiziqishlari bilan birga ishlatiladi. Cezalandirish usuli, yomonlashgan qahramonlar uchun eng ko'p foydalanadigan usullardan biridir. Sehrarlar sehrni qahramonni qiyin vaziyatga qo'yish uchun ishlatadilar. Ba'zilar sehr orqali qahramonni ta'sir qiladi, ba'zilar esa uni toshga aylantiradi, ba'zilar esa turli hayvonlarga aylantirib, qahramonni maqsadga erishishga to'sqinlik qiladi.

³ Bilkan A. Masal Yestetigi, İstanbul, Timaş Yayınları, 2001. S. 54.

⁴ Makas Z. Türk Dünyasından Masallar, Metin-İnceleme, İstanbul, Kitabevi, 2000. S. 333.

⁵ Makas Z. Türk Dünyasından Masallar, Metin-İnceleme, İstanbul, Kitabevi, 2000. S. 334.

Motivlar - xalqaro ertaklar va milliy ertaklar o'rtasidagi bog'liqlikni, xalq e'tiqodlari va urf-odatlarining shakllanishida qanday ta'sir o'tkazganini yaxshi ko'rsatadi. Motivlarning har bir turi, o'zida bir ma'no va g'oyani mujassamlashtirgan holda, ertaklarni o'ziga xos qilib tashkil etadi. Bu orqali, hikoyalar nafaqat bolalarga mo'ljallangan o'yinchoq yoki o'qish vositasi bo'lib qolmaydi, balki xalqning dunyoqarashini va qadriyatlarini tarbiyalashda ham muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари хақида. Тошкент: Ёш гвардия, 2000. 112 б.
2. Baydemir H. Özbek Halk Masalları, İnceleme Metin, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Erzurum, 2004. S. 133.
3. Hüseyin Baydemir, Özbek halk masallari inceleme-metin., Erzurum – 2004.

